

תל-כרדאנה בעמק עכו (אפק של אשר?)

מאת ב. מייזלר

עמק עכו הוא אחד האזורים המעטים בארץ ישראל שנחקר חקירה טופוגראפית-היסטורית וארכיאולוגית מפורטת בשנים שלאחר המלחמה העולמית. בדיקותיהם וחקירותיהם של ג'. גרסטנג וג'. ו. פיתיאן-אדמס, ו. פ. אולברייט, א. אלט, א. סאריסאלו, ואח', הפיצו אור חדש על קורות ישובו של עמק עכו בימי קדם ובררו שאלות רבות הכרוכות בזהוויי המקומות ההיסטוריים והדרכים העתיקות שבחבל-ארץ זה. בתל אחד — תל-אבו-הואם ממזרח לחיפה — נערכו חפירות שיטתיות מטעם מחלקת העתיקות של ממשלת ארץ ישראל בהנהלתו של ר. ו. המילטון¹; בתל אחר — תל-כיסאן — התחילה לחפור משלחת בריטית בהנהלתו של ג'. גרסטנג וא. רוו, אולם הפסיקה את העבודה עקב מאורעות שנת 1936. כמו כן ערכו גרסטנג ופיתיאן-אדמס (מטעם בית הספר הבריטי לארכיאולוגיה בירושלים) בדיקות שטחיות בתל-הרבג' ובתל-עמר².

כל החקירות הללו העלו, כי בתקופת הברונזה והברזל ובתקופה ההלניסטית-הרומאית היה עמק עכו מיושב ישוב צפוף, עדים התלים והחורבות המרובים. גם המקורות הספרותיים מרבים להזכיר את הערים בעמק פורה זה, אשר שכנו ליד הדרכים הראשיות, שהובילו מעכו ומשאר ערי החוף הנמצאות מצפון לכרמל, מזרחה — לגליל, ודרומה מזרחה ודרומה — לעמק יזרעאל ולשרון. ערך רב נודע בימי קדם לעכו (תל-אל-פִּחְיָא), שהיתה מרכז מדיני וכלכלי ועיר-נמל מפוארת; היא עמדה בקשרים מסחריים אמיצים לא רק עם ערי ארץ ישראל המערבית בלבד, אלא גם עם עבר הירדן מזרחה (בשן) ועם סוריה הדרומית (דמשק). בתקופה שלפני התנחלות בני ישראל בגליל נודעה חשיבות מיוחדת גם לעיר המלוכה אכשף (לדעתי — תל-הרבג' ולדעת חוקרים שונים — תל-כיסאן), וכמו כן לגדשון³, למשאל ולערי-מלוכה

R. W. Hamilton, *Excavations at Tell Abu Hawam*, QDAP IV (1

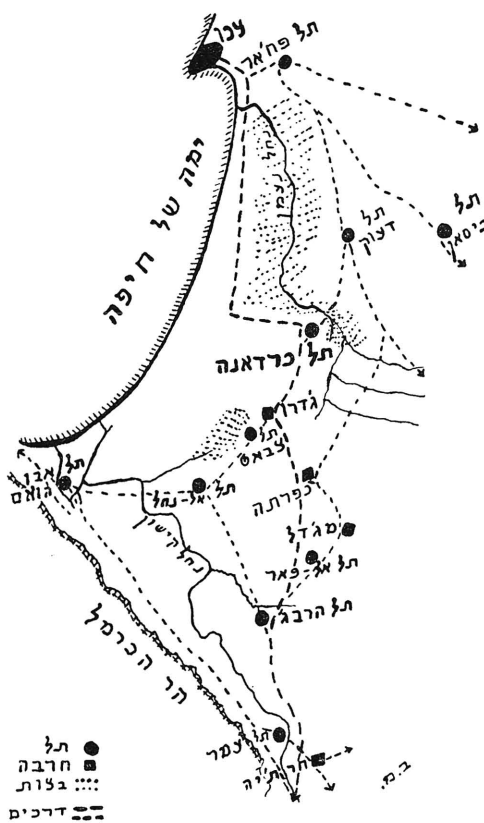
(1935), pp. 1-59.

BSAJ, Bulletin No. 2 (1922), pp. 12 foll.; No. 4 (1924), pp. 45 foll. (2

3) כנראה תל-כיסאן (או תל-קיסאן? Alt, *PJB* 24, S. 58, הכתיב המדויק לא

הוברר לי). — הכתיב ברישית תחתימס הג' (מס' 4) הוא כתשן ובמכתבי אל-עמארנה Gadastunu.

כנעניות אחרות, הנזכרות במכתבי אל-עמארנה, בכתובות המצריות ובמקרא, ואילו מקומן המדויק לא זוהה עוד היום.

התלים והחרבות בעמק עכו הדרומי.

ענין מיוחד מעוררים התלים שבעמק עכו הדרומי, כלומר זה שבין עכו בצפון ובין הר הכרמל בדרום. כאן עלינו להבדיל בין שני אזורים: אזור נחל נעמן ואזור נחל קישון. התלים מרובים בשניהם כאחד. באזור נחל נעמן חשובים ביחוד: תל-אל-ע'ר-פי בכניסה לוואדי שעבי; תל-פיסאן, הגדול בתלי עמק עכו; תל-ד'עוק ותל-פ'ר-דאנה. כל התלים האלה—מלבד האחרון—נמצאים ממזרח לשטח הביצות והאגמים שמשני עברי נחל נעמן ובקו הדרכים העתיקות שהובילו מעכו לגליל ולעמק יזרעאל. באזור נחל קישון נמצאים תל-צ'באט (או תל-ח'נ'אר), תל-אל-פאר, תל-ה'ר-בג', תל-אל-נחל ותל-אבו-הנאם. שלשת הראשונים שוכנים ליד דרך החוף העתיקה.

שנמשכה מעכו דרומה ליקנעם ולמגדו, ממנה הסתעפה על-יד תל-עמר (כנראה חרושת הגויים) דרך צדדית מזרחה לשמרון, לשונם ולבית שאן; ואילו שנים האחרונים עומדים ליד הדרך, שנמשכה בקו הדרך האמורה עד תל-כרדאנה ומשם פנתה לדרומית-מערבית למעבר שבין הכרמל ובין הים בכיוון השרון.

על צומת הדרכים העתיקות הללו בקצהו הדרומי של אזור נחל נעמן נמצא אחד התלים הגדולים והבולטים ביותר בחבל ארץ זה, והוא תל-פְּרָדָאָנָה, המתנשא מעל פני העמק סמוך למקורותיו הראשיים של נחל נעמן.

התל משתרע דרומית-מערבית למעינות נחל נעמן הידועים בפי הערבים בשם עֵיוֹן אֶל-בֶּן; בספרות הערבית הקלסית נזכרים מעינות אלה בשם ראס-אל-עֵיִן⁴). בשטח רחב ידיים ממזרח לתל ומצפון למעינות מצויים אגמים וביצות, שנתרבו כאן על ידי מעינות נחל נעמן ועל ידי הנחלים הבאים מן הגליל התחתון, שהוא קולטם. יש להניח, שבימי קדם נהגו כאן התושבים בשיטות ניקוז והשקאה, שהביאו לידי יבוש ביצות, המבריא את המקום ומכשירו לפיתוח משק השקאה פורח.

תל-כרדאנה שטחו שנים עשר דונם בקירוב. ארכו המכסימאלי מצפון צפון-מערב לדרום דרום-מזרח הוא 230 מ' ורחבו — 75 מ' בקירוב. הישוב הקדום היה, כנראה, צפוף ומרוכז בעיקר בחלקה הדרומי של הגבעה; ויש לסבור, כי כאן היה מקומו של ה"עופל" (אקרופוליס), ששימש מקום-מושב למושל העיר ומעוז אחרון לתושביה. מקום ה"עופל" המשוער, המשתרע על פני שטח של 2 דונם בערך (40 × 50 מ' בקירוב), הוא שיא התל שגבהו כ-40 מ' מעל פני הים; ואילו גבהו המכסימאלי של מותר התל הוא 34 מ'.

באמצע אבגוסט ש. ז. בדקתי את המקום בהשתתפותם של ה"ה פ. בר-אדון והמהנדס א. סמונוב. במדרונו הדרומי של התל מצאתי טור אחד של אבני-גוויל גדולות ובלתי מסותתות, הבולט מן הקרקע ונמשך בהפסקים לאורך כמה עשרות מטרים. שורת אבנים זו איננה אלא שריד של חומת העיר הקדומה ביותר, שבניתה היתה, כפי הנראה, לקויה למדי. לא עלה בידי למצוא לה שרידים בצפון ובמזרח, ויתכן כי היא מכוסה שם שפך עיים. חומת "קילופיות" כאלה, הבנויות גושי-אבן גדולים ובלתי מסותתים או מסותתים סיתות גם, ידועות לנו רק במקומות מעטים בארץ. דוגמאות ברורות משמשות חומות קְרוֹן-חֵטִיִן (כנראה מדון העתיקה) וראס-א-טאחונָה סמוך

4) Abel, *Géographie de la Palestine* I, pp. 158; 467 ראה

לא-ל-בירה⁵) בארץ-ישראל המערבית וחומת ארְבִּיד⁶) (כנראה בית-ארבאל) בעבר הירדן מזרחה. — שתיהן מתקופת הברונזה.

א. אלת, שביקר בתל-כרדאנה בשנת 1928, לקט על פני שטחו-חרסים מתקופות הברונזה המאוחרת והברזל הקדומה, ולפיכך קבע את זמני ישובו של התל בשתי התקופות הללו⁷). אחריו בדק את התל בדיקה שטחית א. סאריסאלו וציין עליו שבני כלי חרס מכל תקופות הברונזה והברזל ומהתקופות ההלניסטית, הרומאית והערבית⁸).

לאחר שבקרתי במקום פעמיים, בשנה שעברה ובקיץ ש.ז. אין אני מסופק עוד, כי מרובים כאן בעיקר החרסים מתקופת הברונזה התיכונה הפזורים על פני שטח התל. כמו כן גילו פועלים שעבדו במקום כלי חרס שונים מתקופה זו בשטח המשתרע צפונית-מזרחית לתל, סמוך לברכות כרדאנה. ברור למדי, כי בשטח זה נמצא בית הקברות הקדום של תל-כרדאנה, שבו השתמשו בעיקר התושבים מתקופת הברונזה התיכונה. בשנות 1936 ו-1938 גילו פועלי המקום במקרה שני קברים עתיקים בשטח זה; אלה נהרסו לפני שהיה סיפק בידי הארכיאולוגים לבדקם ולפנותם. רוב הכלים, שנתגלו אז, נמצאים כעת במוזיאון הממשלתי בירושלים וחמשה מהם הועברו על-ידי הד"ר גולדמן מכרדאנה לבית פבזנר (האגודה להשתלמות במדע) בחיפה. כמו כן מסר הד"ר גולדמן למוזיאון הממשלתי גרון-נחושת. שנמצא באחד הקברים.

כל כלי החרס משני הקברים הללו אופייניים לתקופת הברונזה התיכונה (המחצית הראשונה של האלף השני לפסה"נ). אחדים מהם מזכירים לנו את הכלים מתקופת הברונזה התיכונה א', שחשפם י. עורי בתל של ראס-אל-עין בשרון הדרומי. כלִי אחד הוא מטיפוס תל-אל-יהודיה. אחדים אופייניים לראשית תקופת הברונזה התיכונה ב' (המאה הי"ז לפסה"נ, התקופה החיקסוסית) ודומים לכלי החרס מהשכבה E בתל-בית-מרסם ומהשכבה XII במגידו.⁹

5) על חומת קרון חטין ראה Albright, *BASOR* 29 (1928), p. 5 ועל חומת ראס-אטאחונה C. Watzinger, *Denkmäler Palästinas* I, S. 25, Taf. 22. וואסצינגר עדיין פוסח על שתי הסעיפים אם ליהס את החומות ל"תקופה הניאוליתית" (דעתם של מאדר וקארגה) או לתקופת הברונזה.

6) W. F. Albright, *BASOR* No. 35, p. 10.

7) A. Alt, *PJB* 1928, Ss. 58 foll.

8) A. Saarisalo, *JPOS* 1929, pp. 38 foll.

9) הנני מביע גם בהודמנות זו את תודתי לגב' ד"ר סימון על שהואילה להראות לי את

הכלים מכרדאנה השמורים במוזיאון הממשלתי.

יתכן להניח, במידה ידועה של ודאות, שהישוב הקדום ביותר במקום זה הוא בן תקופת הברונזה התיכונה א', דורות מועטים לפני פרוץ מחנות ה"חיקסוסים" לארץ והשתלטותם עליה, וגם חומת תל-כרדאנה היא מתקופה זו או מראשית התקופה ה"חיקסוסית". החרסים הפזורים על פני התל קובעים, כי גם בתקופת הברונזה התיכונה ב' והמאוחרת ובתקופת הברזל הקדומה היה המקום מיושב. ויש לסבור, כי בתקופת הברונזה המאוחרת (המאות ה"ז—ה"ג לפסה"נ) התחילה העיר מתפשטת לצד צפון; התפשטות זו נמשכה גם בתקופת הברזל. חרסים שונים אופייניים הם לתקופת הברזל התיכונה (המאות ה"ט—ה' לפסה"נ). בתקופה ההלניסטית-הרומאית ובתקופה הערבית השתרע הישוב לצד צפונית-מערבית מן התל; אבל אז לא נודע לנו, כנראה, כל ערך. שרידי הח'אן הם בני התקופה החדשה.

מה היה שמה של העיר, שאת שרידיה אוצר בקרבו תל-כרדאנה? נראה לי, כי ברור למדי שהשם כרדאנה הוא חדש, ואין מקום להשערה ששיער אולברייט בשעתו, כי השם הזה הוא שיבוש ערבי של קטרון⁽¹⁰⁾. לדעתי צודק אלט בהנחתו, שתל-כרדאנה מציין את מקומה של אפק הידועה במקרא כעיר כנענית בנחלת אשר⁽¹¹⁾. בשופטים א', ל"א נזכרת אפיק בין הערים שלא הורישן האשרי, והן עכו, אכזיב, חלבה (היא מחלבה של הכתובות האשוריות), רחוב ואח'. ביהושע י"ט, כ"ט נזכרת אפק בין עכו (בטכסט המסורתי נשתבש השם לעמה) ובין רחוב. אפק זו נזכרת גם ברשימת ערי ארץ ישראל של רעמסס השלישי⁽¹²⁾. החומר הזה מאפשר לנו לקבוע את מקומה של אפק בעמק עכו, וביתר דיוק — מדרום לעכו בעמק. בכתובת אסרחדון נזכרת Apqu כתחנה בדרך מצור לרפח⁽¹³⁾; מכאן מסתבר שעיר זו עמדה ליד הדרך הראשית, שנמשכה לאורך עמק עכו דרומה לשרון ולשפלה, היא דרך חוף הים. אלט מעיר בצדק, שהשם אפק מתאים לישוב שעמד סמוך למקורות הנעמן. בשם אפק ידועים לנו ישובים אחדים בארץ ישראל, שמקומם ליד מקורותיהם של נהרות ונחלי-איתן, כגון אפקה הסמוכה למעינות נהר אברהים ותל-ראס-אל-עין הסמוך למעינות הירקון⁽¹⁴⁾.

.Albright, AASOR 2 (1923), pp. 26 foll. (10)

(11) אלט, שם, וראה גם Abel, Géographie II, p. 246. — אחרת סאריסאלי, שם, עע' 31—32.

.W. M. Müller, Egyptol. Research. I, pl. 68, No. 80 (12)

H. Winckler, Keilinschr. Textbuch z. AT, S. 53; Luckenbill, (13)

.Albright, JPOS II, p. 176: על אפק זו ראה: Ancient Records II, p. 220

(14) ראה Abel, ibid., pp. 246 foll. — הוהוי האחרון (אפק = תל-ראס-אל-עין) לא

נתאשר עדיין על-ידי בדיקותיה הארכיאולוגיות של מחלקת העתיקות.

אין לנו ידיעות על הישוב בכרדאנה, שהיה קיים בתקופה ההלניסטית-הרומאית. החקירה הארכיאולוגית השטחית במקום מראה, שהישוב הזה היה קטן ובתתי-ישוב. מאידך גיסא ברור למדי, שכאן עבר כביש רומאי, ויש מקום להשערה, שכרדאנה שמשה תחנה בכביש זה. בבקורי האחרון עלה בידי ובידי חברי לקבוע את קו הכביש, שעבר מכרדאנה מערבה לחוף הים. הכביש היה נמשך, כנראה, מעכו דרומה לאורך חוף הים עד הרוחב של כרדאנה, משם פנה מזרחה, פגע בישוב של כרדאנה ונטה לגדרו בכוון לעמק יזרעאל. הקו המתפתל של הכביש יתבאר יפה, אם ניתן דעתנו על כך, שמן ההכרח היה להמנע מסלילת הכביש בשטח ביצות הנעמן והקישון ונחוץ היה למצוא מישור יבש לו. ואכן, בין כרדאנה ובין חולות החוף נמשכת רצועת מישור יבשה המחרוממת מעל השטח, שבו מתהוות ביצות בחדשי החורף.

על כביש זה מוסבת, לדעתי, הכתובת שנמצאה לפני שנתיים בקרבת נהריה⁽⁴⁵⁾, וזה תוכנה⁽⁴⁶⁾:

IMP(eratori) NER(oni)
 CAESAR(i)
 COL(onia) PTOL(emais)
 VETER(anorum)
 NER. H.
 NEA COL(onia?)
 ET
 GEDRU

כתובת זו, בלי ספק, מוסבה על הכביש, שבנאו נירון קיסר, והוא נמשך מאנטיוכיה לעכו ומשם דרומה לארץ ישראל. שרידי הכביש הזה נתגלו סמוך לאכזיב ולנהריה. הזכרת Colonia Ptolemais (היא עכו) וגדרו בכתובת זו מוכיחה כי הכביש עבר מעכו דרומה בקו כרדאנה – גדרו. על ישוב בגדרו בתקופה הרומאית מעידה גם ברייתה אחת, המדברת על החרובים הגדלים בשקמה (שקמונה), בצלמונה (ישוב סמוך לחיפה) ובגדורה⁽⁴⁷⁾.

(15) מייזלר, ידיעות ה', ע' 42.

(16) M. Avi-Yonah, QDAP VII (1938), p. 56.

(17) ש. קליין, דרך חוף-הים (תרפ"ג), ע' 4. – על כביש רומאי אחר, שנמשך מעכו

דרומה-מזרחה לגליל התחתון בכוון לטבריה, ראה: Saaristo, JPOS 1929, pp. 33 foll.;

Alt, PJB 24, Ss. 42 foll.

ברשימתי זו לא באתי אלא לעורר שאלות אחדות הכרוכות בתל-כרדאנה ובסביבתו הקרובה. תל זה ראוי הוא שתערכנה בו חפירות שיטתיות על-ידי אחד המוסדות המדעים בארץ, העלולות להפיץ אור חדש על תולדות עמק עכו בכלל ועל תולדות המקום החשוב הזה בפרט. תל-כרדאנה נמצא בשטח קרקעות „עמק זבולון“, השייך לקרן הקימת לישראל.

לזהוי התלים בעמק עכו

מהערים שנחלת אשר, שמקומן בלי ספק בחלקו הדרומי של עמק עכו, נודעה חשיבות מיוחדת למשאל ולאכשף, ולא הצליחו עד כה החוקרים לזהותן. אך נראה לי, כי את מקומה של משאל נוכל לקבוע במידה ידועה של ודאות לאור רשימת הערים שבגבולה הדרומי של נחלת בני אשר ביהושע י"ט, כ"ה—כ"ו:

„...ויהי גבולם חלקת וחלי ובטן ואכשף ואלמלך

ועמעד ומשאל ופגע בכרמל הימה...“⁽¹⁾

מכאן מסתבר לדעתי, שמשאל עמדה בירכתי הכרמל לצד עמק עכו וקרוב לשפת הים, כלומר בקצהו הדרומי-מערבי של עמק עכו⁽²⁾. יתכן, איפוא, להניח, כי את חורבותיה של עיר זו מציין תל-אבו-הואם. החפירות שנערכו בו הוכיחו, כי הישוב הזה נוסד באמצע האלף השני לפני ספה"ג והיה קיים במשך כל תקופת הברונזה המאוחרת והברזל הקדומה וכן בתקופה הפרסית⁽³⁾. העובדות הארכיאולוגיות מתאימות, איפוא, למקורות הספרותיים, שלפיהם היתה משאל עיר-מלוכה בימי תחותימס השלישי, עיר שנחלת אשר בתקופת השופטים ואחת מערי הלויים באשר בתקופה המאוחרת (יהושע כ"א, ל'). את שאר הערים הנזכרות ברשימה זו עלינו לחפש באזור נחל קישון וואדי-ל-מלך, וכבר הציע אבל לזהות את בטן עם חרבת-אבטון ממזרח לתל-הרבג'⁽⁴⁾; עמעד הסמוכה למשאל היא, אולי, תל-אל-נחל⁽⁵⁾.

(1) על נחלת אשר וגבולותיה ראה: Alt, ZAW 1927, Ss. 69 f.; Noth, ZDPV

1935, Ss. 222 ff.; Abel, Géographie II, pp. 65 foll.

(2) ראה גם 18, 130, (הוצ' קלוסטרמאן) Onomastikon.

(3) Hamilton, *ibid.*; Vincent, RB 1935, pp. 416 foll.

(4) Abel, *ibid.*, p. 264. — חורבה זו עדיין לא נבדקה.

(5) על הצעת הזהוי נהלל = תל-אל-נחל ראה „ידיעות“ שנה א', חוב' ד', ע' 1 הע' 3. —

סאריסאלו לקט על-פני התל חרסים מתקופת הברונזה והברזל. (JPOS 1929, pp. 38 foll.)

אחד התלים הגדולים באזור זה, ואילו את אלמלך יש לחפש מזרחה או צפונה מזרחה (תל-צבאט?) מכאן. לפי רשימתנו יש לקבוע את מקומה של אכשף בתל-הרבג', הגדול והחשוב בכל התלים שבחלקן הדרומי של עמק עכו, העומד על צומת דרכים עתיקות. לקביעה טופוגראפית זו מסייעים גם שאר המקורות המזכירים את אכשף. לסביבה זו מרמזת בראש ובראשונה רשימת ערי-המלוכה של תחותימס השלישי⁶, המזכירה את אכשף (מס' 40) בין משאל (מס' 39) ובין גבע-שמן (מס' 41). את שרידי האחרונה מחפש אבל בתל-סמן, תל קטן מדרום דרום-מזרח לתל-הרבג'⁷. במכתבי אל-עמארנה נזכרת אכשף יחד עם עכו. מפפירוס אנסטאסי א' (4, 21) למדים אנו, כי עיר זו עמדה ליד דרך, שהובילה מעכו דרומה לפנים הארץ⁸. ברשימת מלכי כנען, אשר הכום בני ישראל, נזכר מלך אכשף ביחד עם מלך שמרון, ויש לשער, שמלכות אכשף השתרעה אז עד לתחומי מלכות שמרון (יהושע י"ב, כ', והשוה יהושע י"א, א'). לקביעה זו מתאימות גם העובדות הארכיאולוגיות, שלפיהן אוצר בקרבו תל-הרבג' שרידי ישוב גדול מתקופת הברונזה ומתקופת הברזל הקדומה⁹.

(6) בחקירת רשימה זו עסקו בזמן האחרון Jirku, *Die ägypt. Listen pal. und syr.* (1937); Simons, *Handbook for the Study of the Egypt. Topogr. Ortsnamen* (1937); Noth, *ZDPV* 1938, Ss. 26 foll.

Abel, *ibid.*, p. 13. (7)

Gardiner, *Egypt. Hieratic Texts I*, p. 23. (8)

(9) ראה ביחוד BSAJ, *Bulletin* 4 (1924), pp. 45 foll. — הזהוי המקובל אכשף = תל-כיסאן (Abel, *ibid.*, p. 237; Garstang, *Joshua-Judges*, p. 354) אין לו על מה שיסמוך; כמו כן בולטת אי-התאמה בין המקורות הספרותיים הנוגעים לאכשף ובין העובדות הארכיאולוגיות בתל-כיסאן (QDAP 5, p. 208). — אלט (PJB 25, Ss. 38 f.; ZDPV 1939, S. 3) — אכשף בתל-הרבג' את חלקת. זהו זה מתנגד, לדעתי, בהחלט לתאור גבולה הדרומי של נחלת אשר ביהושע יט, כ"ה ולרשימת תחותימס הג', שבה נזכרת חילקת (מס' 112) ביחד עם יקנעם, גבע וערים אחרות מדרום ומדרום-מזרח לעמק עכו. את חורבות חלקת יש לחפש באחד התלים שבמעלה גיא יפתח-אל (ואדי-ל-מלך), בגבול נחלת זבולון (יהושע י"ט, י"ד, כ"ז). וראה גם מייזל, תולדות ארץ ישראל מהימים הקדומים ביותר עד המלוכה הישראלית, עמ' 9—229—30; 118.